

OTUPJELO ORUĐE: NEPRIMJERENOST TRANZICIJSKOG KONCEPTA ZA ANALIZU KONSOLIDACIJE DEMOKRACIJE

Dražen Lalić

*Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Pero Maldini

*Odjel za komunikologiju,
Sveučilište u Dubrovniku*

Ivana Andrijašević

Središnji državni ured za e-Hrvatsku

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: ožujak 2010.

Sažetak U članku* se nastoji pokazati kako je konceptualni aparat "klasične" tranzicijske teorije u nekim važnim aspektima neprimjeren za znanstvenu analizu procesa tranzicije, poglavito konsolidacije demokracije u suvremenim postkomunističkim društvima, uključujući hrvatsko. Primjenom toga aparata ne mogu se valjano objasniti velike političke i društvene promjene koje se odvijaju u tim društvima, poglavito u posljednjem razdoblju. Autori sažeto iznose neke karakteristične primjere "otupjelosti", odnosno neprimjerenosti pojmova i koncepta tranzicijske teorije, propitujući ponajprije problematiku konsolidacije demokracije, njezinih temeljnih sociostrukturnih i sociokulturnih pretpostavki te značenja nekih bitnih pojmova vezanih uz to. U članku se razmatra problematika različitih interpretacija tranzicijskih faza u odnosu prema rascjepu između formalno-institucionalne konstitucije demokratskog poretka i demokratskog deficita postkomunističkih sustava. Upućuje se na potrebu renoviranja pojmovnog i konceptualnog aparata tranzicijske teorije, ali pri tom se ne smatra da treba stvoriti novi aparat, nego da treba nadograditi postojeći tako da

* Članak je izmijenjena i proširena verzija priopćenja koje je Dražen Lalić, suautor ovoga teksta, prezentirao na Hrvatskim politološkim razgovorima koji su održani u Zagrebu 7. studenoga 2009. u organizaciji Hrvatskoga politološkog društva i Fakulteta političkih znanosti. Tema Razgovora bila je "Obećanja revolucije 1989: demokracija, nacionalni identitet i Europa". Članak je djelomice (angažman Dražena Lalića) pripremljen i napisan u sklopu rada na znanstvenoistraživačkom projektu "Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj" koji financira Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa.

se prilagodi promijenjenom društvenom i političkom kontekstu postkomunističkih društava u XXI. stoljeću i drukčijoj prirodi tranzicijskih promjena u njima.

Ključne riječi tranzicija, demokratizacija, konsolidacija demokracije, postkomunističke zemlje, Hrvatska

Nema veće opasnosti za ljudsku slobodu od dogme, monopola jedne skupine, jedne ideologije, jednog sustava. Istovremeno je naša najveća zadaća da svoje sposobnosti držimo otvorenima za promjenu. Otvoreno društvo ne obećava jednostavan život. Dapače, ljudi imaju pogubnu težnju za lagodom zatvorenog svijeta. Ali ako želimo napredovati i popraviti sebe same i uvjete pod kojima živimo na ovom planetu, moramo prihvatiti neuredan, pun sukoba, ali ponosan i ohrabrujući izgled na otvorene horizonte.

Ralph Dahrendorf

1. Uvod

U jednoj od svojih knjiga Josip Županov – slijedeći napatke-metafore američkoga sociologa Lewisa A. Cosera – ističe shvaćanje sociološke teorije kao *tool kita*, odnosno “seta intelektualnih alata (ili svežnja ključeva) koji su na raspolaganju sociologu kao što je set mehaničkih alata na raspolaganju vodoinstaleru” (Županov, 1995: 128). Istodobno, on ustvrđuje kako “... ne postoji jedna jedinstvena teorija o društvu (kao što ni u fizici ne postoji jedinstvena teorija polja) koja bi otključavala sve brave” (*ibid.*: 128). Županovljevi odnos prema teoriji blizak je pristupima nekih drugih autora, npr. Georga Ritzera (Ritzer, 1997) ili Louisa Althussera, za kojega je teorija oruđe za proučavanje društvene zbilje, a ne neki provizorni gotovi proizvod (prema: Mouzelis, 2000: 19).

Slijedom rečenoga, uputno je setove intelektualnih alata (smatramo kako se

prije radi o više setova, a ne o samo jednom) za proučavanje kompleksnih i dinamičnih fenomena društvenoga života rabiti promišljeno i selektivno, imajući pritom u vidu potrebu njihove prilagodbe i stalnoga obnavljanja. Takvo shvaćanje zasigurno je primjenjivo i u politologiji, odnosno u analizi političkih pojava i procesa. Ta primjenjivost posebno dolazi do izražaja s obzirom na izraženu isprepletenost i povezanost predmeta sociologije (ponajprije sociologije politike) i političke znanosti, kao i s obzirom na veliku znanstvenu i širu društvenu potrebu za interdisciplinarnim proučavanjima složenoga međuodnosa politike i društva. Jedan od fenomena, odnosno procesa, koji su u posljednja dva desetljeća naročito zanimljivi društvenim znanostima i znanstvenicima, poglavito politolozima i sociolozima, svakako je demokratska tranzicija, osobito problematika konsolidacije demokracije kao treće, završne faze nakon faza liberalizacije i demokratizacije u procesu transformacije društva iz autoritarne vladavine u demokratski poredak.

Naime sukladno konceptu tranzicijske teorije, proces demokratizacije smatra se dovršenim i politički sustav konsolidiranim kada svi elementi društva funkcioniraju po demokratskim pravilima, među kojima su posebno važna institucionalno posredovanje i demokratska procedura kao temeljni obrazac funkcioniranja sustava, podvrgavanje svih aktera zakonskoj regulativi, omogućavanje djelotvornog nadzora javnosti

nad djelovanjem političke vlasti i državnih službi te odgovornost javnih djelatnika i druga. Konsolidacija označava zaključnu fazu tranzicijskog procesa, koja se zbiva kad demokratske institucije i demokratska praksa postanu ukorijenjeni dio političke kulture, i to ne samo kod političkih vođa već i kod velike većine građana koji demokratsku praksu shvaćaju kao dio prava i prirodnog poretka stvari (usp. O'Donnell i Schmitter, 1986; Przeworski, 1986, 1991; Linz i Stepan, 1996).

Međutim većina tranzicijskih studija tematizira faze liberalizacije i demokratizacije tijekom kojih se odvijaju procesi izlaska iz autoritarne vladavine i formalno-institucionalne uspostave (političke) demokracije, dok se malo koja od njih (posebno ne sustavno) bavi pitanjem demokratske konsolidacije. Razlog za to, uz ostalo, treba tražiti u potrebi tranzicijske teorije za konstrukcijom analitičke kronologije u stvaranju demokracija te u usredotočenosti na objašnjenje načina na koje politički akteri potiču i uvjetuju tranziciju iz autoritarne vladavine u demokraciju. Uz to proces je demokratske konsolidacije u stanovitijoj opreci s prvim dvjema tranzicijskim fazama. Naime ta faza nije konceptualizirana poput prvih dviju, u kojima su središnji akteri i institucionalni standardi jasno određivi. Čini se da tranzicijski model (koji pretpostavlja ostvarenje temeljnih političkih uvjeta demokracije i podrazumijeva središnju ulogu političkih aktera) i ne može na jednak način obuhvatiti cjelinu odnosa i akcija unutar procesa demokratske konsolidacije, koji su znatno složeniji i dugotrajniji nego odnosi i akcije unutar prvih dviju faza. To se ponajprije odnosi na socioekonomske i sociokulturne činitele, koji u procesu demokratske konsolidacije postkomunističkih društava ima-

ju vrlo izraženu ulogu.¹ To je i jedna od tvrdnji koje se zastupaju i obrazlažu u ovome radu.

Demokratizacija postautokratskih društava razotkrila je rascjep između formalne normativno-institucionalne konstitucije demokracije i stvarne nedjelotvornosti, pa i nedemokratske novouspostavljenih političkih sustava. Neka tranzicijska društva nisu uspjela dosegnuti ni osnovne kriterije liberalne demokracije, ostavši "zaglavljena" na različitim postajama puta prema njezinu ostvarenju. Iako je formalno-institucionalna konstitucija demokracije nužan preduvjet demokratskog poretka i osnova za analitičko razlikovanje demokratskih od nedemokratskih društava, očito je da takva konstitucija nije dostatna i za njezinu konsolidiranost. Drugim riječima, demokracija nije konsolidirana kad su vidljivi višestruki rascjepi između demokratske konstitucije i nedemokratskog ponašanja političkih aktera, osobito političke vlasti.

Usprkos tome u politološkom, sociološkom i drugom znanstvenom analiziranju tranzicije i konsolidacije demo-

¹ Uvidjevši to, Guillermo O'Donnell, jedan od kreatora tranzicijske teorije u osamdesetim godinama prošloga stoljeća, kasnije je redefinirao faze tranzicije, pokazavši da nije riječ samo o trima stadijima (liberalizacija, demokratizacija i konsolidacija), već i o dvjema tranzicijama: prvoj, empirijski verificiranoj tranziciji iz autoritarne vladavine, i drugoj, stvaranju političke demokracije (ili poliarhije, kako je naziva Robert Dahl) koja može imati različite stupnjeve demokratiziranosti u ekonomskoj, socijalnoj i kulturnoj sferi (usp. O'Donnell, 1992: 18). Tako je O'Donnell podijelio proces demokratske tranzicije na dva različita dijela: s jedne strane na odnose između političkih promjena i s druge strane na socioekonomske i kulturne promjene.

kracije i danas se najviše rabi pojmovni i konceptualni aparat tranzicijske teorije, razvijen krajem osamdesetih godina i u posljednjem desetljeću prošloga stoljeća. Naime u to se vrijeme na Zapadu, a potom i u postkomunističkim zemljama razvila svojevrsna "tranzitologija" kao multidisciplinarna znanstvena misao o procesu demokratske tranzicije. Njezinu su razvoju svoj prinos dali mnogi politolozi i drugi znanstvenici u svijetu, te neki iz Hrvatske.²

Slijedom određenja koje su 1986. godine dali Guillermo O'Donnell i Philippe C. Schmitter, pojam tranzicije većina je autora u nas i u svijetu općenito shvaćala ponajprije kao "... vremenski razmak između jednog političkog režima i nekog drugog (...). Tranzicije određuje početak procesa raspada nekog autoritarnog režima, s jedne strane, i uspostavljanje nekog oblika demokracije, vraćanje nekog oblika autoritarne vladavine ili pojavljivanje neke revolucionarne alternative, s druge strane" (O'Donnell i Schmitter, 2006: 27). Zanimljivo, to je određenje u literaturi o tranziciji uočljivo češće citirano nego ono sa samoga početka njihove knjige, u kojemu se naglašava neizvjesnost ishoda tranzicija (što, uz ostalo, upućuje na to da se radi o raznovrsnim procesima, koji su uvjetovani obilježjima i promjenama političkih i društvenih konteksta u različitim zemljama). Na tome mjestu O'Donnell i Schmitter

upozoravaju kako se njihova knjiga bavi "... tranzicijama iz izvjesnih autoritarnih režima prema neizvjesnome 'nečem drugom'. To 'nešto' može biti uspostavljanje političke demokracije ili ponovno uspostavljanje nekog novog, možda još i oštrijeg oblika autoritarne vladavine. Ishod također može biti jednostavno zbrka, odnosno rotacija na vlasti niza vlada koje ne uspijevaju ponuditi neko trajno ili predvidljivo rješenje problema institucionaliziranja političke vlasti. Pritom se tranzicije isto tako mogu razviti u opće i žestoke sukobe koji u konačnici daju prostor revolucionarnim režimima kako bi promicali promjene daleko izvan političkog okvira" (O'Donnell i Schmitter, 2006: 23).

S obzirom na to da u središte procesa demokratske transformacije stavlja političke aktere, političku akciju i slijed tranzicijskih faza, a zanemaruje gotovo sve druge činitelje, tranzicijska teorija zapravo nudi samo političko i procesno objašnjenje demokratizacije. Ona se slijedom toga vidi kao proces koji se odvija pod vodstvom političkih aktera. Strategije njihova djelovanja ovise o njihovim interesima i preferencijama, ali i o mogućnostima i ograničenjima koja uvjetuju njihov izbor. Izbor strategija političkih aktera objašnjava se kao racionalni izbor utemeljen na procjeni korisnosti i svishodnosti (usp. Przeworski, 1991:19; Whitehead, 2002: 41). Usprkos nesumnjivoj važnosti djelovanja političkih aktera, osobito njihovoj ključnoj ulozi u procesima izlaska iz autoritarne vladavine i uspostave demokratskog poretka, politička i društvena stvarnost tranzicijskih društava pokazala je da uspješnost demokratizacije (u smislu održanja i razvoja demokracije nakon njezine formalno-institucionalne konstitucije) ovisi i o drugim činiteljima, i to znatno više nego

² Najistaknutiji su istraživači tranzicije u svijetu V. Bunce, D. Rustow, P. Schmitter, G. O'Donnell, J. Linz, A. Stepan, S. Huntington, A. Przeworski, H. J. Puhle, W. Merkel, C. Offe, R. Dahrendorf, L. Diamond itd. U Hrvatskoj su se tom problematikom posebno bavili ili se još uvijek bave M. Kasapović, V. Pusić, J. Županov, S. Vrcan, A. Štulhofer, V. Katunarić, D. Vojnić i drugi.

o djelovanju političkih aktera. Naime pokazalo se da je za razvoj demokracije od ključne važnosti razvijeno i vitalno civilno društvo koje je nenadomjestivo u demokratiziranju politike te u održanju političke vlasti odgovornom. Gotovo jednaku važnost ima sposobna i odgovorna država čije su institucije pouzdane i respozivne prema zahtjevima građana. Konačno, ključnim su se pokazali i strukturni preduvjeti (poglavito socio-ekonomski) te sociokulturni kontekst (naročito politička kultura i političko nasljeđe) kao stvarne determinante procesa demokratizacije i njegove uspješnosti. Na tom tragu, u središte pozornosti dolaze upravo ti činitelji koji o(ne)moćuju i uvjetuju demokratsku konsolidaciju tranzicijskih društava, te koji mogu i objasniti velike razlike u dosezima i uspješnosti demokratizacije u različitim društvima.

I neki naši autori upućuju na postojanje svojevrsnoga "teorijskoga modela demokratske tranzicije" (Kasapović, 1996) odnosno "tranzicijskoga modela" (Maldini, 2007, 2008), koji kao teorijski okvir ne pruža dostatne mogućnosti za objašnjenje demokratske tranzicije u postkomunističkom kontekstu. Naime iako se tranzicijski pristupi nisu uobličili kao jedinstvena i opća teorija, temeljne tranzicijske studije postulirale su osnovne pretpostavke na kojima se oblikovao prepoznatljiv teorijski model u tumačenju procesa demokratizacije. Međutim ocjenjujemo kako taj model, u osnovi utemeljen na iskustvima trećega vala demokratizacije (poglavito na iskustvima tranzicija Juga), nije sasvim primjeren za objašnjenje demokratske tranzicije postkomunističkih društava, posebno u posljednjih desetak godina. Iskustva tih društava u mnogo se čemu razlikuju od idejnih pretpostavki modela. Na-

ime čini se da je puno više razlika koje je teško međusobno uspoređivati nego li sličnosti kojih bi komparacija bila korisna. Zbog toga bi se razmatranjem tih odstupanja moglo približiti odgovoru na pitanje je li i koliko je tranzicijski model aktualan u objašnjenju demokratizacije postkomunističkih društava (Maldini, 2008: 80-81).

Pojmovni i konceptualni aparat tranzicijske teorije kao set znanstvenih alata za analizu i promišljanje konsolidacije demokracije i tranzicije u cijelosti, s obzirom na navedeno, nužno je preispitati, poboljšati i prilagoditi u skladu s bitnim razlikama i velikim društvenim promjenama koje obilježavaju postkomunistička tranzicijska društva. U tom smislu posebno je važno preispitivanje značenja temeljnih pojmova (kao riječi koje označavaju važne pojave u području znanstvenoga interesa) i njihova precizna uporaba.³

³ S tim u vezi zanimljivo je reagiranje Giovannija Sartorija na jedno zapažanje Karla R. Poppera u vezi s pojmom demokracija. Prema Popperu, "... ne treba raspravljati o riječima i o pseudoproblemima, kao što je taj kakvo je pravo ili suštinsko značenje riječi demokracija. Možemo izabrati bilo koje ime koje nam se sviđa ... (s obzirom) da ovo nije rasprava o riječima" (usp. Sartori, 2001). Sartori je upozorio kako se "rasprava odvija pomoću riječi. Riječi su naočale, a dijelom i oči onoga što mislimo. Popper, a s njime i mnogi drugi, daje loš savjet, vrlo loš, kada kaže da možemo izabrati bilo koje ime koje nam se sviđa. Zbog toga, ne. A nije ni istina da tragati za 'pravim ili suštinskim značenjem' riječi demokracija – ili sličnima – znači pseudoproblem. Treba vidjeti što se podrazumijeva pod pravim ili suštinskim značenjem" (Sartori, 2001: 260). Uz temeljne pojmove vrlo je važno kontinuirano preispitivati i pažljivo rabiti teorijske koncepte kao manje-više prvobitne ideje kojima se nastoji objasniti proces tranzicije.

U ovom članku nastojimo pokazati kako je navedeni pojmovni i konceptualni aparat za znanstvenu analizu procesa tranzicije i konsolidacije demokracije u mnogim važnim elementima zastario i "otupio", odnosno da je neprimjeren za objašnjenje bitno drukčije prirode transformacijskih procesa u društvenom i političkom kontekstu postkomunističkih društava, pa time i hrvatskoga društva. Drugim riječima, smatramo kako taj aparat nije dostatan za preciznu politološku i sociološku teorijsku analizu koja bi mogla odgovoriti znanstvenim i širim društvenim zahtjevima za sustavno promišljanje nedvojbeno velikih promjena koje su se zbile u tim zemljama od kraja osamdesetih godina prošloga stoljeća do danas, što je posebno vidljivo u posljednjih desetak godina.

Početak ovog desetljeća Srđan Vrcan je upozorio kako se "... govor o tranziciji događa u bitno drugačijem ozračju", u smislu da je "... prijašnji euforički, ideološki i ideologizirajući san o tranziciji koji je dominirao krajem osamdesetih godina i nakon toga općenito odsanjan" (Vrcan, 2001: 13). S tim u vezi on je istaknuo kako o tranziciji treba misliti kao o dugotrajnom, nelinearnom, ambivalentnom i protuslovnom procesu koji donosi rizike "novog začaravanja svijeta i ponovno začarane politike", te "ne kao o sigurnom dolasku u obećanu zemlju, nego kao o hodu kroz 'dolinu suza'" (*ibid.*: 13). Taj je ugledni sociolog uočio kako se pojavljuju nove teme u diskursu o tranziciji: o "tranzicijskoj recesiji", pa i o "tranzicijskoj krizi", o "tranzicijskim patologijama", te se razvijaju teorijski pristupi koji naglašavaju "kontingentnu narav tranzicijskih procesa" (*ibid.*: 14).

U prilog tvrdnji o "otupjelosti", odnosno neprimjerenosti (uporabe) pojedinih važnih dijelova tranzicijskog poj-

movnog i konceptualnoga aparata za politološku i sociološku analizu procesa tranzicije i konsolidacije demokracije u postkomunističkim društvima ovdje izlažemo i neke karakteristične primjere u vezi s tim. Posebno one iz konteksta hrvatskog društva, čija tranzicija nije među uspješnijim tranzicijama u postkomunističkom svijetu. Pritom u proučavanjima tranzicije rabimo mikropristup, koji se za razliku od determinističkog i objektivističkog makropristupa usmjeruje na analizu strateškog djelovanja političkih aktera u konkretnim povijesnim i drugim okolnostima, odnosno razvoj demokracije izvodi iz djelovanja glavnih aktera u određenome povijesnom sklopu (usp. Kasapović, 1996: 10). Također, nastojimo uzeti u obzir razlikovanje triju strukturnih elemenata teorijskog modela demokratske tranzicije: faza demokratske tranzicije, aktera tranzicijskih procesa te strategija i oblika djelovanja aktera (usp. Kasapović, 1996: 11).

Ističemo kako je ovo razmatranje uglavnom ograničeno na određivanje problema i upućivanje na moguće smjere njegova razrješavanja. Naime sustavno propitivanje tranzicijskog pojmovnog i konceptualnog aparata u analizi tranzicije i konsolidacije demokracije u Hrvatskoj i u drugim postkomunističkim zemljama zahtijevalo bi prostor koji znatno prelazi okvire ovog članka.

2. "Otupjelo" oruđe ili aspekti neprimjerenosti tranzicijske teorije u analizi postkomunističkih društava

S obzirom na to da su tranzicijska teorija i njezin pojmovno-analitički aparat znatno oblikovani pod utjecajem iskustava tranzicija trećeg vala, osobito tranzicija Juga (Španjolska, Portugal, neke

druge zemlje Europe i Latinske Amerike) iz sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća, upitna je univerzalnost i primjenjivost toga aparata na druga, kulturalno, politički i ekonomski različita društva. Razlike između tranzicija Juga i postkomunističkih tranzicija više su nego dovoljan razlog za propitivanje aktualnosti tranzicijskog modela kao valjanoga teorijskog okvira u analizi tranzicija postkomunističkih društava.

Ponajprije treba istaći znatne razlike u ključnim pretpostavkama društvenih promjena. Naime u pogledu tipa i strukture autoritarne vladavine, državni se socijalizam bitno razlikovao od birokratskoga autoritarizma i drugih oblika diktature u Latinskoj Americi i Južnoj Europi. Te se razlike očituju u socijalnoj strukturi, političkoj ideologiji, konfiguraciji političkih i ekonomskih elita, obrascima civilno-vojnih odnosa te u poziciji u međunarodnim odnosima, što je sve bitno utjecalo na oblik, tijek i dosege kasnijih tranzicijskih promjena. Uz to tranzicije Juga uključuju još dvije bitne analitičke razlike: s jedne strane, način demontaže prethodno postojećih struktura autoritarne vladavine; s druge strane, stvaranje novih struktura koje će zauzeti njihovo mjesto.

Nadalje, bitne su razlike u prirodi i opsegu društvenih transformacija. Dok su se tranzicije Juga odvile kao demokratizacija već postojećeg poretka, postkomunistička društva utemeljuju se kao izvorno nove demokracije. Naime u Južnoj Europi i Latinskoj Americi dogodila se promjena režima, tj. zaokret koji je dominantno obuhvaćao političko-institucionalnu razinu. Istodobno, već postojeće tržište, kapitalistički poslovno-poduzetnički sektor te državne institucije nastavili su funkcionirati bez znatnijih promjena, dok je socioekonomska

struktura društva ostala relativno neizmijenjena. Za razliku od toga promjene u postkomunističkim društvima Istočne i Srednje Europe (bile) su sveobuhvatne i radikalne. Promijenio se politički sustav (prijelaz iz političkog monizma u politički pluralizam, iz jednopartijskog sustava u višestranačku parlamentarnu demokraciju), ekonomski sustav (prijelaz iz socijalističkoga planskoga gospodarstva u kapitalističko tržišno gospodarstvo) te socijalni sustav (prijelaz iz uvjeta kolektivističkog društva zagarantiranih socijalnih prava i visoke socijalne sigurnosti u uvjete relativne socijalne nesigurnosti, tržišno reguliranih odnosa i smanjenih funkcija socijalne države).

U tranzicijskim društvima Juga nacionalna se država na početku tranzicije kolektivno prihvaćala kao samorazumljiva činjenica, dok se kod mnogih postkomunističkih društava, posebno onih koja su baš u tome povijesnom trenutku ostvarila nacionalno osamostaljenje, ona tek trebala uspostaviti. Kontinuitet državnosti država Južne Europe i Latinske Amerike ogleda se u njihovu dugotrajnom postojanju u statusu suverenih država, i to bez obzira na različite političke poretke koji su se izmjenjivali tijekom vremena. Nasuprot tim državama je izrazit državni diskontinuitet u nekim društvima Istočne i Srednje Europe. Ona su u duljem razdoblju bila izložena procesima stalne mijene, koji su se izražavali ne samo u izmjenama političkih poredaka nego i u izmjenama temeljnih državnih atributa: državnog statusa (često su bile dio višenacionalnih tvorevina, s ograničenim suverenitetom ili bez njega), teritorija (promjene državnih granica) i stanovništva (migracije nakon ratova i sukoba). Raspad SSSR-a, Čehoslovačke i Jugoslavije omogućio je stvaranje novih nacionalnih država koje

su uglavnom stekle državnu neovisnost prvi put u povijesti. Tako je proces izgradnje nacionalne države u tim društvima paralelan s razvojem demokracije. U tom su smislu država, nacija i identitet bili, i još su uvijek, u samom središtu tranzicijskih procesa u mnogim postkomunističkim društvima, dok su u društvima tranzicije Juga oni bili praktički irelevantni.

Stvoren uglavnom na iskustvima tranzicija Juga, tranzicijski model ističe odlučujuću važnost oblika tranzicije (prije svega strategije aktera) u procesu demokratizacije, smatrajući ga formativnim činiteljem koji usmjeruje i oblikuje kasniji politički razvoj i tip postautoritarnog poretka. No upravo su razlike koje se odnose na oblik tranzicije ovdje ključne. Za demokratizaciju u Latinskoj Americi i Južnoj Europi karakterističan je bio proces premošćivanja između starog i novog poretka. Tranzicijski je model upravo takav po stupni, "paktovski" oblik postulirao kao najuspješniji (usp. O'Donnell i Schmitter, 1986: 37-38). Međutim za postkomunistička društva karakterističan je upravo suprotan proces, tj. potpun raskid svih veza sa starim, komunističkim, preciznije realsocijalističkim sustavom. Štoviše, što je raskid bio radikalniji, to je kasniji proces demokratizacije bio uspješniji (usp. Welsh, 1994; Bunce, 1999, 2003, 2006).

U postkomunističkom kontekstu proces promjene režima pretežno je bio revolucionaran, a ne evolutivan. Najveći broj postkomunističkih tranzicija obilježili su pokreti odozdo, odnosno masovna društvena mobilizacija, koja je u nekim slučajevima imala razmjere revolucije. Pregovori i kompromisi u tim su društvima uglavnom imali minornu ulogu u procesu promjene režima. Ni bezizlazna, tj. posebno teška politička

situacija (važan uvjet i uzrok pregovora elita u tranzicijama Juga) u postkomunističkim tranzicijama nije imala važnu ulogu (usp. McFaul, 2002: 221-222). Dominantno obilježje bilo je konfrontacija, a ne kompromis i pregovori između stare elite i novih društvenih pokreta, što je upravo suprotno tvrdnji Samuela Huntingtona da su pregovori i kompromis među političkim elitama u središtu demokratizacijskog procesa (usp. Huntington, 1991: 147-149, 153). U onim postkomunističkim društvima u kojima je postignut kompromis (npr. neke od zemalja bivšeg SSSR-a), on je proizveo posve suprotne učinke. Tranzicije odozgo u bivšim komunističkim režimima uglavnom nisu proizvele demokracije, već nove diktature. Stoga se čini da paktiranje i kompromis ne objašnjavaju uzroke (ne)uspjeha u demokratskoj konsolidaciji postkomunističkih društava.

Usporedbom tranzicija Juga s postkomunističkim tranzicijama otkrivaju se i drugi važni činitelji u oblikovanju demokratske perspektive, a koji nedostaju većini tranzicijskih studija (interakcija ekonomske i političke transformacije, važnost građanskog društva i javnosti, moćan utjecaj međunarodnih činitelja, uloga nacionalizma i političkih opcija ljevice i desnice itd.). Upravo te razlike čine analitički aparat tranzicijske teorije umnogome nedostatnim i neprimjerenim za analizu demokratske tranzicije postkomunističkih društava.

3. Četvrti val demokratizacije?

Pod zajedničkim nazivnikom "treći val demokratizacije" Samuel Huntington (1991) analizira političke i društvene promjene prema uspostavi demokracije koje su otpočele sedamdesetih godina prošlog stoljeća u tridesetak zemalja

Južne Europe, Azije i Latinske Amerike. U tom sklopu on analizira i demokracizaciju društava Istočne i Srednje Europe koja je počela 1989. godine i još uvijek traje. Međutim ocjenjujemo kako (više) nema osnove za takvo kumulativno motrenje demokracizacije u sklopu “trećega vala”, s obzirom na to da su u navedenim područjima svijeta postojale i još uvijek postoje različite povijesne, kulturne, političke i društvene okolnosti te različita obilježja, akteri i učinci demokracizacije. Stoga toj poznatoj periodizaciji, koja je za povijesnu perspektivu vrlo korisna, treba pridodati novi val (ili ga barem izdvojiti u okviru trećega vala) u kojemu će se zasebno motriti demokracizacija, odnosno tranzicija u postkomunističkim zemljama od kraja osamdesetih godina do danas.

To bi trebalo učiniti stoga što se, u odnosu na druge tranzicijske zemlje, tranzicija u zemljama Istočne i Srednje Europe, kako navodi Claus Offe (1997), razlikovala u dva ključna elementa: u postojanju teritorijalnih sukoba, velikih migracija stanovništva, etnifikacije politike odnosno etničkih i drugih konflikata i pripadajućih separatističkih težnji, te u transferu državne imovine u druge oblike vlasništva koji su doveli do političke instalacije potpuno nove klase poduzetnika. Tranzicija/demokracizacija u mnogim zemljama te regije bila je uglavnom konfliktna i spora te vezana uz prošlost, pa je treba analizirati odvojeno od demokracizacije/tranzicije zemalja Juga, koja je bila sporazumna, mirna, brza i usmjerena k budućnosti.

Michael McFaul, jedan od istaknutijih kritičara uvrštavanja tih zemalja u treći val demokracizacije, iznosi koncepciju “četvrtoga vala” u svojem članku “Četvrti val demokracije i diktature. Nekooperativne tranzicije u postkomunističkom

svijetu” (McFaul, 2002). Već je iz naslova vidljivo da on uzima u obzir različite karakteristike i ishode toga vala, kako demokratske tako i one vezane za diktature. McFaul upozorava kako se u mnogim postkomunističkim zemljama, s obzirom na njihov specifični povijesni i društveni kontekst, uglavnom nije zbilja sporazumna i mirna tranzicija u demokraciju. Umjesto toga u većini od tridesetak zemalja došlo je do zbivanja koja su uglavnom bila obilježena političkim sukobima, međuetničkim nasiljem i ratovima, raspadom triju multietničkih državnih zajednica (Sovjetskoga Saveza, Čehoslovačke i Jugoslavije), sporovima u vezi s granicama, znatnim porastom korupcije i organiziranoga kriminala, povećanjem nezaposlenosti i drugih oblika socijalne ugroženosti te ostalim političkim i društvenim poremećajima. On uočava kako su tranzicije u tim zemljama imale uzroke i ishode koji su različiti od uzroka i ishoda u zemljama Južne Europe, koje pripadaju “izvornom” trećem valu: “Uzroci demokracizacije u Poljskoj mogu biti različiti od uzroka u Španjolskoj...” (*ibid.*: 244); “Zašto, naposljetku, treba pojavu diktature u Uzbekistanu uvrstiti u treći val demokracizacije?” (*ibid.*: 242). Zbog tih i drugih razloga McFaul smatra kako su “... te tranzicije iz komunističke vladavine na nove tipove režima tako različite od trećega vala demokratskih tranzicija u 1970-ima i 1980-ima da čak ne bi trebale ni biti objedinjene pod istim naslovom” (*ibid.*: 213).

Prema McFaulovu uvidu, četvrti je val u različitim postkomunističkim zemljama početkom ovoga desetljeća imao tri ishoda, na osnovi kojih je on te zemlje klasificirao u tri skupine: liberalne demokracije (devet zemalja, kojima se 2000. godine prema njegovoj ocjeni pridružila i Hrvatska), djelomič-

ne demokracije te diktature (*ibid.*: 227). Smještanje Hrvatske u liberalne demokracije u tome je trenutku zasigurno bilo uvjetovano mirnim silaskom s vlasti režima Franje Tuđmana (koji je imao autoritarne tendencije i uglavnom nije bio smatran demokratom) i dolaskom na vlast koalicije lijevoga centra (koja je imala brojne nedostatke, ali je pokrenula zamrli proces demokratizacije i otvaranja hrvatskog društva prema svijetu). Nakon toga redoviti izbori 2003. i 2007. godine nedvojbeno su označili regularnu i mirnu promjenu vlasti (na kojima je pobijedio u međuvremenu modernizirani i demokratizirani HDZ). Međutim nakon početnih pomaka u demokratizaciji i europeizaciji zemlje te u njezinoj modernizaciji, u nekim je aspektima političkoga i društvenog života došlo do postupnog nazadovanja tih procesa. To se nazadovanje posljednjih nekoliko godina najizraženije očitovalo u eskaliranju društvenih problema korupcije i organiziranoga kriminala, u moralnoj i upravljačkoj krizi funkcioniranja političke elite te u naraslim gospodarskim teškoćama. S obzirom na te promjene bilo bi zanimljivo ustanoviti bi li i danas McFaul i drugi autori uvrstili Hrvatsku u skupinu liberalnih demokracija.

4. Konsolidirana demokracija – kakva igra u gradu?

Govoreći o konsolidaciji demokracije, ona u tranzicijskoj teoriji označava završetak demokratske tranzicije političkoga poretka, situaciju u kojoj svi akteri političkog sustava prihvaćaju demokratska pravila igre, tj. kad demokracija postaje “jedina igra u gradu” (Przeworski, 1991). Tranzicija je završena kad je postignut konsenzus o političkim postupcima za izbor političke vlasti (slobodni i

opći izbori, podjela vlasti, demokratska procedura).⁴

S aspekta ponašanja, demokratski se poredak smatra konsolidiranim kada ni jedan važniji nacionalni, društveni, ekonomski, politički i institucionalni akter ne pokušava svoje ciljeve postići nasiljem ili uspostavom nedemokratskog režima. S aspekta političkih stavova, podrazumijeva se uvjerenost velike većine građana da su demokratski postupak i demokratske institucije najpogodniji način upravljanja društvom i reguliranja društvenih odnosa. S aspekta ustavnosti, konsolidiranost demokratskog poretka podrazumijeva suglasnost svih političkih aktera da se konflikti rješavaju u skladu s postojećim normama, uz svijest da bi kršenje tih normi bilo nedjelotvorno i skupo. Linz i Stepan su sredinom devedesetih godina prošloga stoljeća proširili to određenje, ustvrdivši kako tadašnjom raspravom o demokratizaciji previše dominira “elektoralizam po sebi i/ili pretpostavljeni demokratizirajući potencijal tržišnih mehanizama po sebi (Linz, Stepan, 1996: 7). Oni su upozorili, prvo, kako tranzicije mogu početi a da nikad ne budu završene, te drugo, na zablude slijedom koje se “nužan uvjet demokracije, slobodni izbori, shvaća kao dostatan uvjet demokracije” (usp. Linz i Stepan, 1996: 4).

⁴ Određujući značenje sintagme konsolidacija demokracije, Przeworski ustvrđuje da se “... demokracija učvrstila kad u danim ekonomskim i političkim okolnostima poseban sustav institucija postane jedina igra u gradu, kada nitko ne može ni zamisliti da bi djelovao izvan demokratskih institucija, kad oni koji su izgubili žele samo priliku da pokušaju još jednom, i to u okviru istih institucija unutar kojih su upravo izgubili” (Przeworski, 1991: 26).

Linz i Stepan razlikuju pet interaktivnih arena kao temeljne karakteristike i preduvjete konsolidirane demokracije. Uz pretpostavku da postoji država (kao temeljni preduvjet demokratskog poretka) to su: autonomno i živo građansko društvo, kompetitivno i inkluzivno političko društvo, vladavina prava koja jamči slobode i nezavisnost društvenog organiziranja, racionalna i legalna državna uprava u funkciji demokratske vlasti i institucionalizirano ekonomsko društvo (tržišno gospodarstvo). Te arene trebaju funkcionirati kao interaktivni sustav, u smislu da ni jedna od njih ne može valjano funkcionirati bez potpore ostalih (usp. Linz i Stepan, 1996: 5-15). Što se tiče političkih aktera, O'Donnell i Schmitter smatraju da je demokracija konsolidirana kad se akteri podvrgavaju nizu pravila i pritom definiraju: 1) smjer postizanja uspjeha u vladajućim ulogama, 2) sredstva koja legitimno smiju upotrijebiti u međusobnim sukobima, 3) postupke kojima se trebaju služiti pri donošenju odluka i 4) kriterije koje će primjenjivati da bi isključili druge iz igre (O'Donnell i Schmitter, 1986: 65).

Analizirajući stupanj konsolidiranosti demokracije u Hrvatskoj s aspekta interaktivnih arena, može se razabrati kako kod nas u tom smislu postoje ozbiljni deficiti. Tako se u areni vladavine prava – koja je prema Linzu i Stepanu definirana kao područje u kojem “svi važni akteri, posebno demokratska vlada i država, moraju poštovati i podupirati vladavinu prava” (Linz i Stepan, 1996: 10) – stanje u Hrvatskoj ispostavlja uglavnom kao nepovoljno za konsolidiranje demokracije, jer je zemlja znatno pogođena političkom i drugom korupcijom te organiziranim kriminalom i lošim funkcioniranjem pravnoga sustava. Nadalje, autonomno civilno društvo u Hrvatskoj

nedostatno je razvijeno, pa se građanska javnost ne uspostavlja kao nadzor i korektiv djelovanja političke vlasti. Također, brojni su problemi u funkcioniranju gospodarstva, ponajviše zbog loše izvedene transformacije nekadašnje socijalističke ekonomije u tržišni kapitalistički model (neuspjeh privatizacije, klijentelizam, dominantna uloga države). Konačno, zastarjela državna uprava izrazito je neučinkovita, podložna korupciji i znatno je više teret poreznim obveznicima nego učinkovit servis građanima. Čini se kao da tu “jedinu igru u gradu” aktivno (i na svoj način) igraju, prije svega, pripadnici političke i druge elite, dok su građani, koji bi trebali biti ključni akteri demokracije, uglavnom promatrači ili su pak sasvim nezainteresirani, što, uz ostalo, inhibira razvoj političke participacije.

Ipak, tijekom drugog desetljeća trajanja samostalne Hrvatske u zemlji je došlo do izvjesnoga napredovanja u konsolidaciji demokracije, ali to je napredovanje izraženije u političkom društvu (kod političkih institucija kao što su izbori i u djelovanju dijela političke elite na državnoj razini) nego u funkcioniranju političkoga sustava u cijelosti i djelovanju raznovrsnih političkih aktera na različitim razinama (npr. u lokalnoj politici).⁵ S druge strane, postavlja se pitanje do koje je mjere u Hrvatskoj demokracija konsolidirana. Wolfgang Merkel je Hrvatsku uvrstio među manjkave (*defective*) demokracije, i to one neoliberalnoga tipa u kojima “... zbog njezi-

⁵ Slično tome Mirjana Kasapović je u jednome novinskom intervjuu ocijenila kako se konsolidacija demokracije u nas više odnosi na stabiliziranje temeljnih političkih institucija nego na demokratsku konsolidaciju različitih aktera politike (Kasapović, 2008).

ne nepotpune i okrnjene ustavne države, izvršni i zakonodavni nadzor nad državom ograničava sudbenu vlast. Osim toga, ustavne norme slabo ograničavaju vladine aktivnosti, a građanska su prava ili djelomice suspendirana ili nepostojeća. U neliberalnim je demokracijama načelo vladavine zakona okrnjeno, što se nepovoljno odražava na jezgru liberalnog samorazumijevanja, naime, jednaku slobodu svih pojedinaca” (Merkel, 2004: 95). Takvo pozicioniranje Hrvatske vjerojatno je napravljeno na osnovi uvida u stanje u prvim godinama prošloga desetljeća. Gotovo desetljeće kasnije, na osnovi Merkelovih kriterija, te uzimanjem u obzir političkih i društvenih promjena, moglo bi se utvrditi kako je u Hrvatskoj došlo do izvjesnoga napretka u konsolidiranju demokracije, no i to da Hrvatska još uvijek nije postala “ukotvljena” (*embedded*) demokracija. Drugim riječima, demokracija je u nas postala “jedina igra u gradu”, ali ta je igra obilježena znatnim zastojima i čestim kršenjem pravila, pa zbog tih i drugih razloga još uvijek ne ostvaruje (dostatno) dobar učinak na politička i društvena zbivanja.

Nadalje, ocjenjujemo kako se konsolidacija demokracije u Hrvatskoj izraženije zbilja u smislu “negativne” nego “pozitivne” konsolidacije. Tako Geoffrey Pridham razlikuje “negativnu” konsolidaciju, kojom se uspjeh demokratizacije izraženo povezuje s djelovanjem političke elite od “pozitivne” konsolidacije, koja se odnosi na uspostavljanje i legitimiranje političkoga i društvenoga sustava u cijelosti, i to ponajprije na razvijanje obrazaca demokracije i građanskoga društva, kao i demokratske političke kulture među građanima (usp. Pridham, 2002).

Određujući konsolidiranu demokraciju, mogli bismo ustvrditi da je ona

ostvarena ondje gdje je dovršen slijed transformacija, i to:

- a) političkih (normativno-institucionalna konstitucija demokracije, demokratska procedura),
- b) institucionalnih (djelotvorna pravna država, učinkovita državna uprava),
- c) ekonomskih (uređeno tržišno gospodarstvo),
- d) socijalnih (djelotvorne funkcije socijalne države).

Konsolidirane su demokracije ona društva koja su uspostavila državu koja regulira društvo i organizira distribuciju javnih dobara s djelotvornim i pouzdanim institucijama. U njima funkcionira politička javnost kroz skup svih socijalnih institucija i kritičkih socijalnih aktera koji sačinjavaju civilno društvo, čija autonomija nije niti monopolizirana od političke vlasti niti onemogućena dominantnim ekonomskim odnosima. Takvo građansko društvo pretpostavlja široku političku inkluziju i sposobnost da se preferencije građana prevedu u politiku.

Uz to, konsolidirana demokracija implicira strukturirani legitimitet novih demokratskih vrijednosti, odnosno razvijenost građanske kulture. Naime uz sociostrukturne preduvjete nužan je preduvjet konsolidiranosti demokratskog poretka i odgovarajuća (građanska) kultura koja podržava demokraciju. Uspostavom demokracije ne ostvaruju se same po sebi i sve dobrobiti koje se uz nju vezuju. Demokracija ne jamči uspjeh, ona pruža mogućnosti. Demokratski politički sustav jest okvir u kojemu iskazivanje zahtjeva, organiziranje interesa i borba za razvoj i ljudska prava imaju puno bolje mogućnosti nego u okviru bilo kojega autoritarnog sustava. No za bilo koje demokratsko ostvarenje nužna je akcija građana. Kvaliteta i dje-

lotvornost demokratskoga političkog sustava, opseg individualnih sloboda i prava građana te mogućnost sudjelovanja u političkim procesima i utjecanja na donošenje kolektivno obvezujućih odluka ovise ponajviše o samim građanima. Naime bez političke kompetencije i volje za sudjelovanjem u političkim procesima, kao i bez razvijenoga civilnog društva i snažne političke participacije građani očekuju od političke vlasti da riješi njihove probleme. To pak omogućava i ohrabruje arbitrarnu, a ne demokratsku praksu političke vlasti, te slabi mogućnosti nadzora političke vlasti. Posljedično, to smanjuje njihovu odgovornost i izaziva nepovjerenje građana prema vlasti, ali i prema javnom angažmanu, što će u konačnici rezultirati apatijom i političkom pasivnošću. Na taj način demokracija ne jača, već slabi. To je tipični *circulus vitiosus* mnogih postkomunističkih društava, poglavito u slučajevima kada političke elite nisu u potpunosti opredijeljene za razvoj demokracije (usp. Maldini, 2008).

5. Kakav kapitalizam?

Nakon raspada socijalističkih gospodarstava proklamirani su kapitalizam, poduzetništvo i slobodno tržište kao temelji novoga gospodarskog sustava. Za uzor su uzeta tržišna gospodarstva razvijenih zapadnih demokracija s namjerom da se njihova rješenja implementiraju u domaću situaciju. Tako se kapitalizam u postkomunističkim društvima ne razvija od početka; njegov razvoj nije ni organski ni postupan, zbog čega on poprima specifične oblike, bitno drukčije od kapitalizma u zapadnim demokracijama. Logikom tranzicijskih procesa vođenih od političkih elita kapitalizam je uveden "odozgo".

Upravo zbog načina implementacije kapitalizma u postkomunistička društva,

ustroj i funkcioniranje tih gospodarstava znatno se razlikuju od uređenih tržišnih gospodarstava razvijenog Zapada. U situaciji bez tradicije kapitalističkih odnosa, ekonomske kulture, poduzetničkog poslovanja i tržišta (kao regulatora gospodarskih odnosa i mehanizma alokacije ne samo materijalnih nego ukupnih društvenih dobara), te naslijeđene socioekonomske i tehnološke strukture socijalističkoga gospodarstva "tranzicijski" kapitalizam nije polučio gospodarski zamah i rast, već je, naprotiv, utjecao na krizu gospodarstva u mnogim postkomunističkim zemljama. Istodobno, ne poznajući uvjete slobodnog poduzetništva i tržišnoga gospodarstva, velik broj građana imao je nerealna očekivanja da će kapitalizam relativno brzo polučiti odgovarajuće socioekonomske rezultate, slične onima u društvima uzorima. Izostanak očekivanih efekata doveo je do rezignacije velikog broja građana te do nepovjerenja prema novouspostavljenim društvenim odnosima.

Sva ta obilježja znatno su izražena i u hrvatskom društvu. Tržišno gospodarstvo i kapitalističko poduzetništvo u hrvatskoj ekonomskoj i društvenoj stvarnosti ne funkcioniraju sukladno normama uobičajenim u razvijenim tržišnim gospodarstvima, već sa znatnim aberacijama.⁶

⁶ Dragomir Vojnić opisuje tu situaciju navodeći kako se "Hrvatska tako predano prepustila nekritičnoj primjeni ekonomskog neoliberalizma, divljeg kapitalizma i tržišnoga fundamentalizma kao nijedna druga, posebno srednjoeuropska zemlja u tranziciji", te upozoravajući da u mnogim tranzicijskim zemljama "... nekritična primjena doktrine ekonomskog neoliberalizma u opće dominirajućem ozračju globalizacije i liberalizacije nije mogla rezultirati ničim drugim nego tržišnim fundamentalizmom. A ta je pojava bila veli-

Za određenje tipa kapitalizma u suvremenoj Hrvatskoj (ili barem njegovih glavnih obilježja) korisno je razlikovanje političkoga i poduzetničkog kapitalizma. Tako je Josip Županov u analizi postkomunističkoga društva u Hrvatskoj primijenio pojam političkoga kapitalizma, uzimajući u obzir modifikacije njegova "startnoga modela". Idealtipski promatrano, politički se kapitalizam razlikuje od poduzetničkog kapitalizma bar u tri aspekta. To su: a) institucionalni okvir u kojem se obavlja ekonomska aktivnost (tj. administrativna hijerarhija nasuprot tržištu), b) etos te aktivnosti (tj. neizvjesnost uvjetovana arbitrarnošću političkog sponzora nasuprot većoj predvidljivosti interpersonalne tržišne regulacije) i c) primarni agenti (tj. fiskalno orijentirana korporacija nasuprot in-

ka nesreća za sve zemlje u tranziciji" (Vojnić, 2005: 154). Posljedice situacije nastale zbog nekritične primjene ekonomskog neoliberalizma i dominacije tržišnog fundamentalizma bile su "kaos, anarhija, organizirani kriminal i mafioκραcija". Dotične su posljedice, prema Vojniću, posebno izražene u zemljama nastalim poslije raspada SSSR-a, te u Hrvatskoj, koja je u tom smislu ostvarila najslabije rezultate od svih europskih postkomunističkih zemalja (*ibid.*: 152). Neki autori smatraju da kapitalizam u Hrvatskoj i u mnogim drugim postkomunističkim zemljama ima posebno istaknuta obilježja "pajdaškoga" (*crony*) ili "ortačkog" kapitalizma. Vojmir Franičević pojasnio je kako se sintagma "ortački kapitalizam" najčešće rabi na deskriptivan način kako bi se upozorilo na uske veze između političara i poduzetnika, njihove korupcionaške mreže, instrumentalizaciju politike u partikularne svrhe, traganje za rentom (*rent seeking*) itd., te je ustvrdio kako je takav kapitalizam "srž političko-ekonomskoga modela nastalog devedesetih godina, a ujedno i bit njegove krize" (Franičević, 2002: 8).

dividualnom poduzetniku) (usp. Jowitt, 1992; Županov, 2002).

Dakle politički je kapitalizam određen uglavnom politički lažiranim tržištem (monopoli), glavni su akteri politički menadžeri povezani s političkom hijerarhijom, država zadire u sferu autonomnih ekonomskih odluka u tvrtkama i štiti neke djelatnosti zbog nacionalnih razloga ili održanja socijalnog mira, a velik se dio BDP-a distribuira državnim kanalima. Za razliku od toga poduzetnički je kapitalizam onaj u kojem je tržište integralno i konkurentsko, vodeći su akteri individualni poduzetnici i profesionalni menadžeri, a razmjerno manji dio BDP-a distribuira se kanalima države koja funkcionira ili kao "noćobdija" ili pak uz to regulira pravila igre podjednako za sve aktere. Politički kapitalizam nije nastao u tranziciji, nego u realnom socijalizmu, pa i u samoupravnom socijalizmu, koji je u pogledu razvoja političkog kapitalizma u nekim aspektima čak nadmašio realni socijalizam. U tranziciji, politički je kapitalizam institucionaliziran i oslobođen ideoloških barijera. Usprikoš institucionalizaciji tržišnoga gospodarstva i novih socioekonomskih odnosa, politički kapitalizam, naslijeđen iz vremena politički upravljana gospodarstva, preoblikovao se i prilagodio novonastalim društvenim uvjetima. Između ostalog on se izražava u naglašenoj kontroli države nad kolanjem znatnog dijela BDP-a, u državnom intervencionizmu u prostoru gospodarstva te u omogućavanju tržišnih monopola (obično interesno povezanih s političkom vlašću), kao i u nepostojanju jasne razdjelnice između državne administracije i profitnog sektora (usp. Županov, 2002: 66-67).

Iako je riječ o promatranju s aspekta idealtipskih modela (jer ni razvijena

tržišna gospodarstva nisu čisti poduzetničko-tržišni tipovi, kao što ni sva postsocijalistička gospodarstva nisu nužno politički tipovi kapitalizma), moglo bi se ustvrditi kako hrvatsko gospodarstvo u mnogočemu ima dominantna obilježja upravo političkog tipa kapitalizma. Ni nakon osam godina, koliko je prošlo od objavljivanja spomenutih Županovljevih analiza, poduzetnički i uređeni kapitalizam nije se dostatno osnažio kako bi postao prevladavajući model kapitalizma kod nas. Ne ulazeći u daljnju socioekonomsku analizu, već je iz ovog primjera razvidno kako tranzicijski konceptualni aparat nije dostatan za relevantnu analizu procesa tranzicije i konsolidacije demokracije. Naime on tržišno gospodarstvo opravdano drži jednim od ključnih predujeta demokratizacije postautoritarnih društava, ali osim općih obilježja takvoga gospodarstva on ne uzima u obzir naznačene (i mnoge druge) važne razlike koje postoje u okviru nominalno istih (tržišnih, poduzetničkih), a stvarno znatno različitih gospodarstava. Te razlike pak mogu biti u rasponu od onih koje podržavaju do onih koje ometaju (ili čak onemogućuju) uspostavu, održanje i razvoj demokratskog poretka.

6. Nova faza hrvatske tranzicije?

Ozbiljni demokratski deficiti koji su obilježili hrvatsko društvo tijekom prvoga tranzicijskog desetljeća utjecali su na potrebu obnove demokratizacije, podjednako na političkoj razini i u znanstvenom promišljanju. U kontekstu potonjih iskazane su i ideje o potrebi nove faze tranzicije.

Proces tranzicije u Hrvatskoj analizira, među ostalim, i norveški politolog Marius Soberg, dijeleći ga u tri faze, ali drukčije od predložka tranzicijskog modela (usp. Soberg, 2006). Prema Sober-

gu, prva faza (od 1989. do 1995) određena je početnom demokratizacijom, ratom i stjecanjem neovisnosti, a unutar nje moguće je razlikovati kraću fazu demokratizacije i dugotrajniju fazu obilježenu ratom i tendencijama autoritarizma.⁷ Drugu fazu, koja traje od potpisivanja Daytonškoga sporazuma 1995. godine do smrti Franje Tuđmana krajem 1999. godine, Soberg naziva “lažnim buđenjem demokracije” s obzirom na to da se umjesto reforme “... dogodila institucionalizacija ratne politike i ratnog načina funkcioniranja institucija, a HDZ se ili nije mogao ili nije htio usredotočiti na ljudska prava, demokraciju i pomirbu” (*ibid.*: 37).

U razdoblju nakon Tuđmana slijedi treća faza kao svojevrsan “novi početak za zemlju” koji je značio “revitalizaciju društva i politike” (*ibid.*). U toj je fazi, prema Sobergu, “Hrvatska poboljšala svoje političke institucije i izborni sustav. Ostvarila je i značajan napredak u smislu međunarodne suradnje i integracije, i u skladu sa svojim obvezama poduzela mjere radi rješavanja statusa izbjeglica i manjina. Taj se trend nastavlja i po povratku HDZ-a na vlast pod vodstvom Ive Sanadera” (*ibid.*: 64). Moguće se suglasiti sa Sobergovom ocjenom da se taj

⁷ Ivan Prpić upozorava kako je višestranački sustav u Hrvatskoj uveden u izrazito nepovoljnim uvjetima: “On je ustanovljen u vrijeme koje bitno obilježava protuslovlje između svijesti o nužnosti ustanovljavanja slobode pojedinca, vladavine zakona, političkog pluralizma i demokracije kako bi se prevladao kolaps monističkog komunističkog vladavinskog sustava i potrebe promicanja jedinstva nacionalne zajednice, stvaranja države u kojoj su centralizirana i koncentrirana sva sredstva i funkcije vlasti kako bi bila osposobljena za vođenje rata i ustanovljenje nacionalne države” (Prpić, 2004: XII).

trend nastavio i u početnom razdoblju prve administracije Ive Sanadera (premierov dolazak na proslavu pravoslavnoga Božića u siječnju 2004. godine, pomaci u približavanju Hrvatske EU-u i sl.). Međutim razvidno je kako je s približavanjem izbora 2007. godine, a poglavito tijekom izborne kampanje, došlo do zaustavljanja toga trenda (što su, uz ostalo, pokazali rezultati istraživanja te kampanje što ga je Dražen Lalić proveo u suradnji sa sociologinjom Suzanom Kunac), da bi se on sasvim preokrenuo u razdoblju od godinu i pol dana nakon izbora. Usporavanju demokratizacije pridonijela je i gospodarska kriza i opća recesija, što se izravno odrazilo i na produblјivanje društvene krize.⁸ Također,

⁸ Mnogi pokazatelji potvrđuju ocjenu o produblјivanju društvene krize. Tako se broj nezaposlenih u razdoblju od kraja 2008. do kraja 2009. godine povećao za čak 51.090 osoba, tj. s 240.455 na 291.545 nezaposlenih. Broj osoba koje su 2009. godine tražile posao bio je u Hrvatskoj nešto više od dva puta veći od broja nezaposlenih (139.878) koji je registriran 1989, dakle posljednje godine prije demokratskih promjena i početka tranzicije u nas (izvor: www.hzz.hr). Javna je potrošnja u Hrvatskoj sredinom 2009. iznosila čak 49% BDP-a, što je znatno više nego u deset tranzicijskih zemalja članica EU-a (39%). S obzirom na to Svjetska je banka u travnju 2009. dala preporuku Hrvatskoj da smanji javnu potrošnju za 7% BDP-a (izvor: www.fondovi.hr). U razdoblju od rujna 2008. do rujna 2009. broj umirovljenika povećao se za 33.000, pa je početkom jeseni 2009. iznosio 1.162.000. Posebno su velika povećanja registrirana kod hrvatskih branitelja (za 9.000) i bivših pripadnika HVO-a (s 3.400 na 6.300) (izvor: www.pollitika.com). Inozemni dug Hrvatske je na kraju 2003. godine (u vrijeme početka prvoga mandata vlade Ive Sanadera) iznosio 19.884 milijarde eura. Tri godine kasnije iznosio je 29.274 milijarde eura,

korupcija se baš u tom razdoblju počela u hrvatskoj javnosti percipirati kao najveći društveni problem.⁹

Treba reći da su tranzicijske faze kod Soberga iskazane kao temporalne kategorije, tj. u povijesno-razvojnoj perspektivi, a ne u smislu faza tranzicijskog modela. U tom je smislu znatno više riječ o deskriptivnom pristupu i *ex post facto* analizi, a znatno manje (ili uopće ne) o konceptualiziranju neke nove tranzicijske faze ili o redefiniranju postojećega teorijsko-analitičkog koncepta.

Tematizirajući proces i skromne do-sege demokratske tranzicije hrvatskog društva tijekom prvog tranzicijskog desetljeća, Vesna Pusić (Pusić, 1999) ocijenila je nužnim uvođenje "druge tranzicije". Taj se pojam ne rabi u kontekstu rasprave u kojoj bi se propitivali postulati dominantnih teorijskih konceptata demokratizacije (modernizacijska i tranzicij-

a na kraju 2008. gotovo deset milijardi više (39.125 milijardi). Inozemni je dug 2003. u BDP-u sudjelovao s 2/3, 2006. godine s 3/4 (74,9%), a 2008. s čak 82,6% (izvor: www.hnb.hr).

⁹ Rezultati ankete koju je posljednja dva tjedna prije izbora 2007. proveo istraživački tim FPZG-a na reprezentativnom i slučajnom uzorku od 1.081 građana pokazuju da je najteži društveni problem u Hrvatskoj tada bila korupcija. Za razliku od toga, prema rezultatima istraživanja istoga tima iz 2003. godine kao najteži društveni problem ustanovljena je nezaposlenost (korupcija je tada bila na drugom mjestu). U studenome 2007. godine ukupno 69,9% ispitanika uvrstilo je korupciju među tri najveća problema, a iza toga su slijedili nezaposlenost (58,0%), kriminal (39,3%), siromaštvo (31,5%), propadanje gospodarstva (25,2%), ovisnost o drogi (18,9%), socijalni položaj umirovljenika (13,6%) te ostali (potpunije informacije o rezultatima tih istraživanja vidi u: Lalić i Mustapić, 2007).

ska teorija), niti se pokušava uspostaviti novi koncept, već se koristi prilično kolokvijalno (*nota bene*, pojam je jedno vrijeme bio prisutan i kao dio dnevnopolitičkog diskursa). Njime se upozorava na neodrživost autoritarne prakse političke vlasti i na nedjelotvornost političkog sustava u formalno demokratskome političkom poretku, te se iz toga izvodi potreba nove, druge tranzicije, jer prethodna nije uspjela. Držimo da uporaba pojma druga tranzicija promašuje cilj, jer je prije riječ o potrebi nastavka već započetoga pa zaustavljenog ili usporenog procesa tranzicije nego o nužnosti nekog novog modela tranzicije.

U tom smislu, moglo bi se ustvrditi da u Hrvatskoj i u mnogim drugim postkomunističkim društvima treba ponajprije isticati i analizirati potrebu konsolidacije demokracije, a ne proglašavati završetak jedne i zazivati početak neke druge tranzicije. Razlozi su usporavanja demokratske tranzicije, prije svega, izostanak nužnih sociostrukturnih i socio-kulturnih pretpostavki za razvoj i održanje stabilne i djelotvorne demokracije nakon formalno-institucionalne uspostave političke demokracije (budući da te pretpostavke bitno određuju uloge i sposobnost socijalnih i političkih aktera, kao i kapacitet institucija sustava i responzivnost političke vlasti).

7. Zaključak

Objašnjavajući paktiranje političkih elita i način na koji kompromisi oblikuju nove demokracije i doprinose njihovoj institucionalizaciji, tranzicijski je model omogućio razumijevanje mikroprocesa: sloma autoritarnog režima, otvaranja demokratske tranzicije i mehanizama demokratske konstrukcije. U razdoblju trećega vala demokratizacije, kada su se često i iznenada događale političke pro-

mjene, tranzicijski je model bio vrlo primjeren teorijski okvir za istraživanja prvih dviju faza demokratskih promjena. Međutim nakon gotovo tri desetljeća, mnoge zemlje koje su započele demokratsku tranziciju nisu učvrstile demokratski sustav, a one malobrojne koje su to uspjele nisu slijedile pretpostavke modela. Stoga bi za raspravu o konsolidaciji demokracije znatno primjereniji bili oni pristupi koji u središte stavljaju održanje novih demokratskih poredaka i kvalitetu demokracije umjesto analiziranja broja i oblika prelazaka iz autoritarne vladavine u demokratsku ili u neki drugi postautoritarni poredak.

Tranzicijska je teorija zanemarila važnost snaženja civilnog društva, intenziviranja socijalne i političke borbe građana u procesu demokratizacije te ukupnu kvalitetu društvenoga života. Također, zanemarila je važnost strukturnog konteksta i ograničenja što ih on stvara, poglavito u održanju demokracije. Njezini obrasci demokratske promjene, oblikovani ponajviše pod utjecajem tranzicijskih iskustava Južne Europe i Latinske Amerike, u mnogo čemu nisu primjenjivi na druga, kulturno, politički i ekonomski različita društva, poput postkomunističkih društava. Tome pridonosi i reducirano razumijevanje demokracije kao formalne (političke, minimalne), što je krajnje nedostatno u objašnjenju procesa demokratske konsolidacije s obzirom na ključnu ulogu kolektivnih aktera te njihova uključenja i djelovanja, bez čega proces konsolidacije nije izvediv, kao što bez uvažavanja sociostrukturnih, sociokulturnih i vanjskih (međunarodnih) činitelja nije u potpunosti razumljiv.

Konsolidacija podrazumijeva demokračičnost i djelotvornost političkog sustava, široku građansku participaci-

ju i razvijeno građansko društvo te mehanizme nadzora političke vlasti. Ako se uzme u obzir da su brojne zemlje u tranziciji zastale upravo u toj fazi i da nisu uspostavile djelotvornu demokraciju, važnost procesa demokratske konsolidacije znatno je veća od samoga čina izlaska iz autokratske vladavine. Stoga konsolidacija ne može biti reducirana na politički proces, već mora uključiti temeljite ekonomske, socijalne i kulturne promjene. One su potrebne za funkcioniranje demokratskog sustava te poglavito za strukturiranje političke podrške, bez koje se demokracija ne može učvrstiti. Bez opredjeljenja (podjednako političkih elita i građana) za vrijednosti demokracije i nastojanja da se uspostave demokratski odnosi, te bez pritiska odozdo za reformama državnih struktura (struktura vlasti, institucija države), za odgovornost političke vlasti i jačanjem mehanizama njezine kontrole – demokratska transformacija društva nije moguća. Demokratski politički sustav može biti normativno i institucionalno uspostavljen, ali ako nema demokratskog opredjeljenja i političke volje, demokracija neće opstati. Ekonomska i socijalna nekonsolidiranost (koja je redovito vidljiva u naglašenoj ekonomskoj i socijalnoj nejednakosti te izostanku socijalne pravde i sigurnosti) potkopava legitimitet demokracije. Konsolidacija demokracije znači i ukorijenjenost demokratskih institucija i demokratske prakse u političkoj kulturi građana. To znači da politička vlast i građani prihvaćaju demokratska pravila (podjednako svoja politička i građanska prava i svoje obveze) kao dio prirodnoga poretka.

Uz ključan utjecaj političkih aktera (njihovih strategija i političkog djelovanja) na odvijanje tranzicijskog procesa, tj. u smjeru odozgo prema dolje, jedna-

ko je važan i obrnuti smjer, tj. odozdo prema gore. Upravo se taj aspekt, koji podrazumijeva oblikovanje odgovarajuće socijalne strukture (poglavito razvijenog, otvorenog i pluralističkoga građanskog društva) i građanske političke kulture (kao sociokulturne osnove demokracije), postavlja kao preduvjet konsolidacije demokracije. Glavni procesi demokratske konsolidacije tako se očituju kao sociostrukturna transformacija društva i kao sociokulturna adaptacija građana. Proces sociokulturne adaptacije postkomunističkih društva na novi demokratski poredak odvija se, prije svega, kao proces demokratske resocijalizacije. S jedne strane, na njega utječe djelovanje lokalnih političkih elita i institucionalnih aranžmana (kroz političko i institucionalno učenje). S druge pak strane, on je rezultat određenoga kognitivnog procesa prilagodbe i promjene koji bi se najbolje mogao opisati kao “refleksivna modernizacija” (usp. Beck, 2001: 65-69; Giddens, 1999: 35-43; Maldini, 2008: 233-234). Jedino je na taj način moguće oblikovati političko-institucionalnu strukturu koja će omogućiti široku i djelotvornu, a ne samo formalnu demokraciju (Dahl, 1971). Zato se za razumijevanje tog procesa nameće potreba znatno šireg i suptilnijeg analitičkog pristupa od onoga što ga nudi tranzicijska teorija u dosadašnjem obliku. Riječ je o pristupu koji ne bi nužno zahtijevao stvaranje novog koncepta, već prije nadogradnju postojećih (podjednako tranzicijskih i modernizacijskih koncepta), koji bi se prilagodili bitno drukčijem društvenom i političkom kontekstu postkomunističkih društava i drukčijoj prirodi demokratske tranzicije u njima, a koji bi nužno uključivali prethodno navedene aspekte konsolidacije demokracije u postkomunističkom kontekstu.

LITERATURA

- Beck, U. (2001) *Pronalaženje političkoga: prilog teoriji refleksivne modernizacije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Bunce, V. (1999) The Political Economy of Postsocialism. *Slavic Review* 58 (4): 756-793.
- Bunce, V. (2003) Rethinking Recent Democratization: Lessons from the Postcommunist Experience. *World Politics* 55 (2): 167-192.
- Bunce, V. (2006) East European Democratization: Global Patterns and Postcommunist Dynamics. *Orbis* 50 (4): 601-620.
- Ciglencečki, D., Marić, J. (2007) "Šeks autor najgore izjave u kampanji". *Novi list*, Rijeka, 15. studenoga.
- Dahl, R. (1971) *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven/London: Yale University Press.
- Dahrendorf, R. (1996) *Razmatranja o revoluciji u Europi. U pismu koje je 1990. upućeno jednom gospodinu u Varšavu*. Zagreb: Antibarbarus.
- Franičević, V. (2002) Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj. *Politička misao* 39 (1): 3-34.
- Giddens, A. (1999) *Treći put: obnova socijaldemokracije*. Zagreb: Politička kultura.
- Huntington, S. P. (1991) *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Jowitt, K. (1992) *The New World Disorder*. Berkeley: University of California Press.
- Kasapović, M. (1996) *Demokratska tranzicija i političke stranke: razvoj političkih stranaka i stranačkih sustava u Istočnoj Europi*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Kasapović, M. (2008) "Sanader jedini igrač na terenu" (intervju: razgovarao Neven Šantić). *Novi list*, Rijeka, 11. listopada.
- Kregar, J. (2008) Politička optička varka, u: J. Kregar, V. Puljiz, S. Ravlić, ur., *Hrvatska – kako sada dalje*. Zagreb: Pravni fakultet – Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo: 17-43.
- Lalić, D., Mustapić, M. (2007) "Istraživanja društvenih problema: bijele mrlje na sociološkoj mapi Hrvatske". *Revija za sociologiju* 38 (3-4): 133-149.
- Linz, J. J., Stepan, A. (1996) *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press.
- Maldini, P. (2007) Relevantnost tranzicijskog modela u postkomunističkom kontekstu. *Društvena istraživanja* 16 (4/5): 781-804.
- Maldini, P. (2008) *Demokracija i demokratizacija*. Dubrovnik: Sveučilište u Dubrovniku.
- McFaul, M. (2002) The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship. Noncooperative Transitions in the Postcommunist World. *World Politics* 54 (January 2002): 212-244.
- Merkel, W. (2004) Ukotvljene i manjkave demokracije. *Politička misao* 41 (3): 80-114.
- Milardović, A. (2006) Tranzicija u demokraciju, u: G. O'Donnell, P. C. Schmitter, *Tranzicije iz autoritarne vladavine. Provizorni zaključci o neizvjesnim de-*

- mokracijama. Zagreb: Centar za politološka istraživanja i Pan Liber.
- Mouzelis, N. (2000) *Sociologijska teorija. Što je pošlo krivo? Dijagnoza i pomoć*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Offe, C. (1997) *Varieties of Transition. The East European and East German Experience*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- O'Donnell, G. (1992) Transitions, Continuities, and Paradoxes, u: S. Mainwaring, G. O'Donnell, S. J. Valenzuela, ur., *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective*. South Bend: University of Notre Dame Press: 17-56.
- O'Donnell, G., Schmitter, P. C. (1986) *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- O'Donnell, G., Schmitter, P. (2006) *Tranzicije iz autoritarne vladavine. Provi-zorni zaključci o neizvjesnim demokracijama*. Zagreb: Centar za politološka istraživanja i Pan Liber.
- Pridham, G. (2002) *Prospects for Democratic Consolidation in East Central Europe*. Manchester: Manchester University Press.
- Prpić, I. (2004.) Riječ unaprijed, u: I. Prpić, ur., *Država i političke stranke*. Zagreb: Narodne novine i Hrvatski pravni centar.
- Przeworski, A. (1986) Some problems in the Study of the Transition to Democracy, u: G. O'Donnell, P. Schmitter, L. Whitehead, ur., *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*. Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press: 47-63.
- Przeworski, A. (1991) *Democracy and Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Pusić, V. (1998) Mediterranean Model and the End of the Authoritarian Regimes. *Eastern Europe Working Papers* 45. Cambridge, Massachusetts: Harvard University.
- Pusić, V. (1999) *Demokracije i diktature*. Zagreb: Durieux.
- Ramet, S. P., Matić, D., ur., (2006) *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: Transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*. Zagreb: Alinea.
- Ritzer, G. (1997) *Suvremena sociologijska teorija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Sartori, G. (2001) *Demokratija. Šta je to?*. Podgorica: CID.
- Soberg, M. (2006) Hrvatska nakon 1989. godine: HDZ i politika tranzicije, u: S. P. Ramet, D. Matić, ur., *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj. Transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*. Zagreb: Alinea: 35-64.
- Vojnić, D. (2005) *Investicije, reforme i tranzicija: Izabrani radovi*. Zagreb: Hrvatsko društvo ekonomista.
- Vrcan, S. (2001) *Vjera u vrtlozima tranzicije*. Split: Glas Dalmacije – revija Dalmatinske akcije.
- Welsh, H. A. (1994) Political Transition processes in Central and Eastern Europe. *Comparative Politics* 26 (4): 379-394.
- Whitehead, L. (2002) *Democratization. Theory and Experience*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Županov, J. (1995) *Poslije potopa*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Županov, J. (2002) *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma. Odabrane rasprave i eseji (1995-2001)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Internet

www.hnb.hr (pristupljeno 10. veljače 2010)

www.hzz.hr (pristupljeno 10. veljače 2010)

www.fondovi.hr (pristupljeno 30. listopada 2009)

www.pollitika.com (pristupljeno 25. listopada 2009)

The Blunt Tool: Inappropriateness of the Concept of Transition for the Analyses of Democratic Consolidation

SUMMARY The article is analyzing the inappropriateness of the "classical" theories of transition for the analyses of democratic consolidation in the contemporary post-communist societies, including the Croatian one. The authors are claiming that the aforementioned theories are insufficient for a subtle explanation of the recent ongoing major political and social changes in the post-communist societies. The article is stressing the most characteristic examples of the "bluntness", i.e. of the inappropriateness of the transition theory basic concepts for the analyses of democratic consolidation, as well as of the socio-cultural and socio-structural assumptions and other important concepts related to the post-communist transition phenomenon. Furthermore, the article is exposing the problems connected with various interpretations of the phases of the transition period in relation to the cleavage between the institutional constitution of the democratic system and the democratic deficit characteristic of the post-communist states. Finally, the article is bolding the necessity of re-conceptualization of the basic concepts of the theory of transition; however, not towards the construction of a new theory, but rather towards the adaptation of the existing theory to the recent social and political processes in the contemporaneous post-communist societies.

KEYWORDS transition, democracy, democratic consolidation, post-communist countries, Croatia